

14. ДАДО. – Ф.П–1. – Оп.1. – Спр.928.
15. ДАДО. – Ф.П–1. – Оп.1. – Спр.1015.
16. ДАДО. – Ф.П–1. – Оп.1. – Спр.1161.
17. ДАДО. – Ф.П–1. – Оп.1. – Спр.1165
18. ДАДО. – Ф.П–1. – Оп.1. – Спр.1174.
19. ДАДО. – Ф.П–1. – Оп.1. – Спр.1180.
20. ДАДО. – Ф.П–1. – Оп.1. – Спр.1350.
21. ДАДО. – Ф.П–1. – Оп.1. – Спр.1356.
22. ДАДО. – Ф.П–1. – Оп.1. – Спр.1414.
23. ДАДО. – Ф.П–1. – Оп.1. – Спр.1424.
24. ДАДО. – Ф.П–1. – Оп.1. – Спр.1709.
25. Державний архів Запорізької області (Далі – ДАЗО). – Ф.П–1. – Оп.1. – Спр.3.
26. ДАЗО. – Ф.П–1. – Оп.1. – Спр.15.
27. ДАЗО. – Ф.П–1. – Оп.1. – Спр.42.
28. ДАЗО. – Ф.П–1. – Оп.1. – Спр.43а.
29. ДАЗО. – Ф.П–1. – Оп.1. – Спр.71.
30. ДАЗО. – Ф.П–1. – Оп.1. – Спр.71а.
31. ДАЗО. – Ф.П–1. – Оп.1. – Спр.79.
32. ДАЗО. – Ф.П–1. – Оп.1. – Спр.144.
33. ДАЗО. – Ф.П–47. – Оп.1. – Спр.39.
34. ДАЗО. – Ф.П–47. – Оп.1. – Спр.54.
35. ДАЗО. – Ф.П–47. – Оп.1. – Спр.67.
36. ДАЗО. – Ф.П–47. – Оп.1. – Спр.75.
37. ДАЗО. – Ф.П–47. – Оп.1. – Спр.170.

Лях С. Р. «Плачущие большевики»: штрихи к коллективному портрету компартийной номенклатуры 20-х годов

Содержанием статьи является констатация факта, что в ментальности и повседневных жизненных стратегиях компартийной номенклатуры УССР милитарный дух, боевое прошлое, решительность и неумолимость в выполнении партийных заданий вполне органично сочетались с сентиментальностью, стенаниями, слабостью перед лицом личных проблем, а порой и плаксивостью, наивным лукавством. Предметом исследования является презентация письменных заявлений, писем, автобиографий функционеров правящей партии, адресованных руководящим партийным органам, в которых авторы поднимают личные проблемы, заостряют вопрос частного быта, вопиют о своих телесных и душевных болях.

Ключевые слова: история КПСС, КП(б)У, РКП(б), ВКП(б), партийно-государственная номенклатура УССР 1920–30-х годов, история повседневности, антропология компартийной власти.

Lyakh S. R. «The Sobbing Bolsheviks»: the features for the collective portrait of the communist nomenclature of 1920s

The contents of the article are establishing of a fact that communist nomenclature's mentality and vital strategies combined both fighting spirit, determination, inexorability and sentimentality, moans, whines, craftiness. The subject of the research is presentation of applications, letters, and autobiographies of ruling party's functionaries, which appealed to steering organs with their individual problems, their physical and mental anguish.

Key words: the history of the CPSU, the communist nomenclature in Soviet Ukraine by 1920–1930s, the everyday history, the anthropology of the communist power.

УДК 94:323.22-058.229(477.64)“1917/1923”

В. Г. Бондаренко

ВІЛЬНЕ КОЗАЦТВО ОЛЕКСАНДРІВСЬКА У ПОВСТАНСЬКО-ПАРТИЗАНСЬКОМУ РУСІ (1917–1923 РР.)

У статті досліджуються передумови та причини участі вільнокозацьких формувань Олександрівського повіту у повстансько-партизанському русі. Аналізується тактика повстанців, їх гасла та політична орієнтація. З'ясовується місце суб'єктивного фактору в організації діяльності вільнокозацьких формувань під час партизанської боротьби. Узагальнюється наявний фактичний матеріал щодо участі козаків і старшин в різноманітних повстаннях у 1917-1923 рр. Джерельною базою статті стали архівні документи, мемуари, періодична преса тих часів.

Ключові слова: Вільне козацтво, Олександрівський повіт, повстансько-партизанський рух, повстання Директорії, Південь України.

Історія національно-визвольних рухів та революцій показала, що їх мета досягалася як мирним шляхом, так і збройними засобами. Серед форм збройної боротьби за національну незалежність та державність важливе місце займала повстансько-партизанська боротьба. Її прикладом стали Нідерландська революція XVI ст. (загони лісових та морських гезів), Американська революція XVIII ст. (особливо в період до створення регулярного війська). У XIX ст. ефективність такої форми боротьби показали події під час національно-визвольної боротьби іспанського та німецького народів проти наполеонівських військ, партизанський рух під час війни Франції з Російською імперією, революційні події 1848-1849 рр. у Європі. XX ст. ще більше підтвердило необхідність такої форми збройної боротьби в арсеналі військового мистецтва. Національно-визвольні рухи Азії, Африки та Латинської Америки використовуючи повстансько-партизанські засоби боротьби досягли своєї мети в Китаї, Індонезії, В'єтнамі, Анголі та багатьох інших країнах. Увага сучасного світу зосереджена на подіях в Афганістані, Іраку, Лівії, де повстансько-партизанські форми збройної боротьби є основними. Не дивно, що військові фахівці в усьому світі приділяють багато уваги історії повстансько-партизанських рухів з метою вивчення їх досвіду.

Історія України XX ст. також являє низку повстансько-партизанських рухів у боротьбі за незалежність та державність України. Це і повстансько-партизанський рух у часи революції та війн за її незалежність (1917-1923 рр.), діяльність радянського та національного рухів Опору (під час Другої світової війни). Причому діяльність українських повстанців та партизан у 1917-1923 рр. використовувалась їх супротивниками у той час, радянськими партизанами у 1941-1944 рр. Керівник білоруського радянського партизанського руху П.К. Пономаренко запросив у органів державної безпеки СРСР матеріали про діяльність українських повстанців 1917-1923 рр. і ретельно вивчав їх досвід. В сучасних умовах цей досвід також ретельно вивчають у різних країнах світу.

Розпад СРСР та виникнення незалежних держав викликали необхідність створення власних Збройних сил та розробки воєнної доктрини. Соціально-економічні проблеми вимагали скорочення Збройних сил та перехід на професійну основу. Невеличкі за розміром армії, проблеми з їх озброєнням та утриманням примусили політиків та військових звернутися до ідеї створення військово-міліційних формувань та активного їх використання під час можливих військових конфліктів, із застосуванням партизанських форм збройної боротьби. Так, у прибалтійських країнах (до їх входження до НАТО) були створені ополчення та йшла активна підготовка до їх використання під час партизанських дій. У 2004 р. керівництво Білорусі створило війська територіальної оборони, одним із завдань яких була підготовка до партизанських дій з використанням досвіду Другої світової війни. У Російській Федерації активно обговорюється проект створення подібних військ з тими ж самими завданнями. Як у Білорусі, так і в Російській Федерації, основу таких військ повинно скласти козацтво. Тому на наш погляд, вивчення досвіду українського повстансько-партизанського руху 1917-1923 рр. не тільки може мати наукову та виховну цінність, але і практичну, щодо розбудови Збройних сил України та її воєнної доктрини.

Повстансько-партизанський рух в Україні почав досліджуватися у радянській історіографії ще на початку 1920-х рр. Перші дослідження написані безпосередніми учасниками подій, а це були чекісти та командири Червоної армії. Цікавими є роботи Р. Ейдемана, Б. Козельського, С. Дукельського, Н. Какуріна [1-5]. Не зважаючи на ідеологічну заангажованість та класовий підхід, у цих працях все ж таки визнається широкий розмах повстанського руху, підтримка його населенням і навіть героїзм повстанців. Цінним є і фактичний матеріал про операції чекістів, суди над повстанцями, загибель їх отаманів. До 10-річчя Жовтня були опубліковані збірники статей та мемуарів, де знаходимо інформацію про повстансько-партизанський рух у різних регіонах України [6; 7]. Окремі статті присвячені боротьбі червоних партизан з національними партизанськими формуваннями у 1918-1920 рр. з'являються у часопису "Літопис революції" [8]. Після 1933 р. розвідки про повстансько-партизанський рух фактично не публікувалися. Серед небагатьох праць необхідно відзначити роботи І. Премислера, М. Супруненка, І. Кулика [9-11].

Історики УРСР повертаються до дослідження цієї теми з кінця 50-х рр. XX ст. Серед них М. Супруненко, П. Балковий, С. Міщенко [12-14]. Особливе місце серед праць радянських істориків займає дослідження О. Кучера яке не тільки має значний фактичний матеріал, але і зберігає певну об'єктивність при дослідженні українського повстансько-партизанського руху [15]. Отже, радянська історіографія незважаючи на заангажованість накопила деякий фактичний матеріал з досліджуваного питання. Вона також подає певну інформацію про заходи радянської влади по боротьбі з повстанцями, тактику бойових операцій, відомості про спеціальні операції радянських органів державної безпеки проти борців за волю України. У розвідувальних донесеннях, судових справах та періодичній пресі знаходимо відомості про чисельність повстанських загонів, їх тактику, райони діяльності, ватажків та подальшу долю учасників повстансько-партизанського руху.

Історики українського зарубіжжя, серед яких були безпосередні учасники подій Української революції, також приділили увагу досліджуваній проблемі. У історико-публіцистичних працях В. Винниченка, І. Мазепи, П. Христюка ми знаходимо відомості про діяльність українських повстанців [16-18]. Українські військові діячі у більшості відносились скептично до повстансько-партизанського руху, але у своїх працях все ж таки подають інформацію про нього. Найбільш цікавими є роботи М. Капустянського та О. Удовиченка [19; 20]. У "Літописі Червоної Калини" з'явився цикл розвідок М. Середи присвячених ватажкам повстанського руху [21]. Генерал О. Вишнівський також присвятив своє дослідження повстанському руху та отаманії [22]. Найбільш цінними є роботи Ю. Кульчицького, який протягом багатьох років займався проблемою повстансько-

партизанського руху в Україні. До того ж, він звернув увагу на роль Вільного козацтва у розгортанні цього руху та визначив, що ядро професійних повстанців та отамани вийшли з цієї формації. Не можна погодитись тільки з його твердженням про те, що вже восени 1917 р. вільнокозацькі формування розгорнули повстанський рух [23; 24]. Таким чином, зарубіжна українська історіографія незважаючи на відірваність від джерельної бази та певну заангажованість зробила значний внесок у дослідження проблеми.

Зміни у СРСР часів перебудови та проголошення незалежності України надали можливість значно поповнити джерельну базу дослідження і відмовитися від ідеологічної заангажованості. Це позначилося на зростанні праць присвячених проблемі українського повстансько-партизанського руху та їх якості. Необхідно згадати роботи О. Ганжі [25; 26], П. Захарченка [27-30]. Останній дослідник приділив увагу участі Вільного козацтва у повстанському русі, але увага вченого була сконцентрована тільки до періоду 1918 р. і головним чином на території Київської, Полтавської та Чернігівської губерній. З'являється низка дисертаційних досліджень присвячених цій проблемі на різних теренах України (Лівобережжя, Правобережжя, Південь України). Відзначимо праці П. Ісакова, Д. Красносілецького, А. Лисенка, О. Нестерова, П. Стегнія [31-35]. Проблеми руху на Півдні України висвітлені у розвідках Є. Горбурова, Ю. Котляра, С. Богана [36-39], але Вільне козацтво лише згадується і детального аналізу участі вільнокозацьких формувань у повстансько-партизанському русі не подається. Безпосередньо діяльності вільнокозацьких організацій присвячені роботи В. Лободаєва [40; 41]. Детально висвітлена участь козаків та старшин у повстаннях часів Гетьманату П. Скоропадського. Повстання Директорії та подальший рух у 1919-1923 рр. не знайшли у його роботах комплексного аналізу, до того ж, головним чином це територія діяльності Звенигородського Коша Вільного козацтва. Підсумовуючи все сказане необхідно зазначити, що аспект проблеми впливу Вільного козацтва на повстансько-партизанський рух України, участі вільнокозацьких формувань у ньому залишаються малодослідженими. Тим більш, не дослідженим залишається участь Вільного козацтва Олександрівського повіту у повстансько-партизанському русі.

Тому завданнями статті є дослідити передумови та причини участі вільнокозацьких формувань Олександрівського повіту у повстансько-партизанському русі. Проаналізувати тактику повстанців, їх гасла та політичну орієнтацію. З'ясувати місце суб'єктивного фактору в організації діяльності вільнокозацьких формувань під час партизанської боротьби. Узагальнити наявний фактичний матеріал щодо участі козаків і старшин в різноманітних повстаннях у 1917-1923 рр. Джерельною базою статті стали архівні документи, мемуари, періодична преса тих часів.

Серед передумов які сприяли активній участі Олександрівського Вільного козацтва були збереження історичних традицій серед населення повіту та його орієнтація на козацький ідеал. Про це свідчать два факти. В. Габсбург (Василь Вишиваний) згадував: "... Територія Запорожжя має несподівано свідоме українське населення. Я говорив з селянами, особливо в околицях Царицинського кута, і переконався, що традиція українського козацтва там дуже жива. В усіх пробивається у них та старина. Багато (хто) оповідає, що його дід чи прадід був на "Січі". Кожний гордиться цим, що він з вільного козацького роду. В тім часі була там розвинена організація "Вільного козацтва" під проводом члена УНР отамана Олівера (власливо-Оліфер), з яким я гарно жив. Ця організація могла мати коло десяти тисяч членів. Була це майже виключно кавалерія з добрими кіньми. Мали і броневики, які забрали у відступаючої російської армії. "Вільне козацтво" було проти гетьмана але за Центральну Раду" [42, арк.61-66зв.]. Уродженець м. Олександрівська та безпосередній учасник подій Української революції Гаврило Гордієнко згадував, що у багатьох простих міщан були книги і статті Якова Новицького. Місцем, де збиралися ті, хто не забував своє минуле, була могила кошового отамана Задунайської Січі Йосипа Гладкого [43].

Іншою передумовою було те, що сама структура парамілітарної організації та військово-міліційних формувань при ній сприяли розгортанню партизанської боротьби. Вільне козацтво так і не стало регулярним військом, а тому складалося з місцевих мешканців які добре знали територію міста, села, повіту. Козаки та старшини були тісно пов'язані з місцевим населенням яке їх підтримувало та проводило агентурну розвідку. Тому під час партизанських дій важко було відрізнити партизан від місцевих мешканців, а вони несподівано могли напасти і зникнути. Чужинці ставали ворогами всіх мешканців села, міста, або повіту. На озброєнні Вільного козацтва були гвинтівки, револьвери, кулемети, холодна зброя. Важке озброєння як панцерники або гармати були конфісковані німецькими військами під час Гетьманату. Отже, ці передумови сприяли активній участі Вільного козацтва у повстансько-партизанському русі.

Причинами участі вільнокозацьких формувань у партизанській боротьбі були як національні, так і соціальні. Боротьба відбувалася під гаслами створення незалежної української держави, боротьбі за рідну мову та культуру. Необхідно зазначити, що як більшовики, так і білогвардійці вели шовіністичну антиукраїнську діяльність. Прикладом цього є епізод з погромом бібліотеки "Просвіти" денікінцями. Про переслідування "Просвіти" Г.М. Гордієнко у своїх спогадах писав: "... Гірше потерпіла від "білого двіжіння" наша "Просвіта", яка в роках 1918/19 містилася в приміщенню "Народного Дому" на Пушкінській площі. Скоро по приході денікінської влади в наше місто, в "Народному Домі" розмістилися частини якогось полку. Вояки того полку, як побачили, де вони знаходяться, спеціально зацікавилися бібліотекою "Просвіти", яка тоді нараховувала тисячі томів. Книги розміщувалися в численних шафах під склом. Вояки шафи порозбивали, книги понижили, потоптали, попалили. З великим ризиком сторож "Народного Дому" Хомаза, батько мого побратима в дальшій боротьбі Петра, трохи врятував тих книг, які він брав мов би також палити,

бож у ті роки з паливом була вічна біда! [44, с.206]. Пізніше з'ясувалось, що вояками цього полку були бувші москвофіли з Галичини і Буковини, тобто українці.

Продовольча політика більшовиків з продрозкладкою, створенням радгоспів та спробами розкуркулення викликала незадоволення селянства. Політика білогвардійських урядів, А. Денікіна, з її спробами повернути поміщицьке землеволодіння та конфіскацією продуктів селянської праці не викликали підтримки у населення. Тому не дивно, що під час боротьби поєднувались національні та соціальні причини. Боротьба Вільного козацтва Олександрівська велася під національним прапором, а політичною орієнтацією була унерівська.

Події часів Української революції та війн за незалежність з точки зору військового мистецтва характеризувалися як "ешелонна", "маневрена" війна. Постійного безперервного фронту не було, а війна йшла вздовж залізниці. Війська перевозилися по залізниці ешелонами. Тому воюючі сторони намагалися утримувати залізницю. Виходячи з цього, завданням для повстанців було руйнування залізниць, ліній телеграфного зв'язку, переривання навігації по Дніпру. До того ж, це надавало можливість перешкодити пограбуванню сіл та вивозу збіжжя з України. З іншого боку, відсутність єдиного фронту дозволяла швидко пересуватися та наносити раптові удари, використовуючи для цього вози та тачанки. Українські повстанці вели терор проти представників радянської влади та білогвардійців, знищували каральні загони та різноманітні установи. Отже, повстансько-партизанська боротьба передбачала своєрідну тактику яка була вироблена під час подій 1917-1923 рр. і потім стала хрестоматійною.

Вільне козацтво у м. Олександрівську було створено 21 вересня 1917 р. і проіснувало за різними оцінками до 1921 р., а окремі козаки і старшини продовжили підпільну і партизанську боротьбу в інших організаціях до 1923 р. Вільні козаки були об'єднані у 1917 р. в сотню, а пізніше в курінь. Підрозділи Вільного козацтва з Олександрівська входили до інших українських військових частин, серед яких "Запорізька Січ" отамана Ю. Божка, Катеринославський повстанський Кіш вільнокозачих військ, Катеринославський повстанський Кіш визволення України. Організації та збройні козацькі формування існували і в навколишніх селах біля м. Олександрівська. На цей час відомо про існування таких осередків у с. Біленькому, Розумовці, Мар'ївці, Лисогірці, Августинівці, Малокатеринівці, Солоному, Жеребцях (сучасне село Кірово), Гуляйполі. Під час першої війни УНР з радянською Росією Вільне козацтво набуло досвід участі у міських боях під час придушення повстання більшовиків в Олександрівську 12-13 грудня 1917 р. та січневих боїв у Києві, після того як частина вільних козаків на чолі з Ю. Магалевським 2 січня 1918 р. відступила до Києва. Цей досвід був використаний вільними козаками під час подальшої боротьби партизанськими засобами. На другому етапі війни у лютому-квітні 1918 р. після захоплення повіту більшовиками Олександрівські вільні козаки перейшли до партизанських дій. Молодий вільний козак Г. Гордієнко у березні 1918 р. вступив до підпільної організації Вільного козацтва, яка готувала збройне повстання в Олександрівську. Він під керівництвом українських старшин І. Соріна, І. Марківа, А. Гребенника готується до повстання, але більшовики раптово відступили з міста і воно не відбулося [45]. Одночасно відбувався наступ австро-угорських та військ УНР проти більшовиків в Україні. Козаки і старшини з с. Біленького та навколишніх сіл допомагали наступаючим частинам Січових стрільців проводячи розвідку та взяли участь у боях за Олександрівськ [46; 47]. Таким чином, вже на початку боротьби Вільне козацтво Олександрівського повіту набуло досвід підпільної роботи та партизанських дій і зробило певний внесок у перемозі над ворогом.

Новим етапом участі вільнокозацьких формувань у повстансько-партизанському русі стало повстання Директорії проти режиму П. Скоропадського. 17 листопада 1918 р. козаки, свого часу розформовані за небажання присягнути гетьману, зібралися в Олександрівську. Щоб легально озброїтися, почали записуватися до вартової сотні, на чолі якої стояли колишні вільні козаки. Семінаристи і вільні козаки без бою роззброїли Державну варту, яка нараховувала 50 осіб. Місто опинилося під владою повстанців, з довколишніх сіл почали прибувати значні повстанські загони, але вони були погано організовані і озброєні. З кадрів 47-го пішого полку почав формуватися Хортицький полк армії УНР [48, с.83]. Про зміну влади в Олександрівську згадував козак Микола Носик: "... Звістка вмить обійшла всі кутки повіту. До республіканських військ вступило багато селянської молоді та семінаристів. Вчительська семінарія змушена була закрити свої старші класи за браком учнів" [49, арк.254-261зв.]. З Олександрівська на допомогу катеринославським вільним козакам вислали невеликий, але добре озброєний загін з кулеметами і двома гарматами (всього дві сотні козаків) [50]. Олександрівські козаки прославилися у Катеринославі під час боїв з прихильниками білої ідеї офіцерами 8-го корпусу. "Та сила відваги, що була в юнаків, загіпнотизувала їхніх ворогів", – згадував козак Хортицького полку Микола Носик [49, арк.254-261зв.].

Після здобуття влади в Олександрівську представники Директорії оголосили мобілізацію молоді у військо. Прибуло багато молодих людей які бажали захищати незалежність України, але не було грошей на їх утримання, зброї, одягу. Мобілізована молодь почала розходитися, а Хортицький полк відійшов з міста. Частина Вільного козацтва, піддавшись агітації махновців, роззброїло старшин і вступило до Революційної повстанської армії України (махновців). Гаврило Гордієнко вважав, що провина за відсутність українського війська покладається на австро-німецьких окупантів, які заважали формуванню української регулярної армії [44, с.159-160].

Політика більшовиків які знову зайняли повіт підштовхувала населення до нової боротьби. Українська армія опинилася далеко на Правобережжі, а тому єдиною формою боротьби стало повстанство. Навесні 1919 р. партизанський рух охопив значну частину України, не відставали від інших у боротьбі і представники

нашого краю. Місцем новітньої Запорозької Січі була обрана Лиса гора вниз по Дніпру від Олександрівська. Повстанці відрили окопи і скористалися старою сторожкою лісного для проживання. Більшість загону склали юнаки з Олександрівська та навколишніх сіл, а також старшини армії УНР. Його чисельність була до 50-ти осіб, він одержав назву – Лисогірський повстанський партизанський курінь (ЛППК). На чолі куреня стояли отаман Чайковський та Іван Марків. Протягом квітня-травня 1919 р. проводились мітинги у навколишніх селах – Біленьке, Мар'ївка, Тарасівка. Селяни підтримували повстанців харчами, але не поспішали вступати до куреня. Не зважаючи на це йому вдалося перерізати перевезення по Дніпру і позбавити Київ та Росію реквізованих більшовиками продуктів у селян. Загони Червоної армії та чекістів спробували ліквідувати повстанців, наступаючи від Мар'ївки та з пароплавів від Дніпра. Наступ був відбитий, повстанці захопили полонених і зброю. Курінь брав участь у повстанні проти більшовиків у червні 1919 р. у Нікополі. Після поразки цього повстання він відступив на Південь, але у с. Верхній Рогачик Мелітопольського повіту був роззброєний міліціонерами. Отаман Чайковський покінчив життя самогубством, а 23 повстанця потрапили в полон. Декому вдалося врятуватися, серед них був і Г. Гордієнко.

Повстанський рух у Олександрівському повіті продовжувався і під час денікінщини та влітку 1920 р. У липні-серпні 1920 р. на півночі Олександрівського повіту та Півдні Катеринославського діяв Вовнізький Повстанський Відділ (ВПВ). Його підтримували селяни сіл Вовниги, Військове, Августинівка, Катеринівка, Андріївка. Отаманом був знов – таки Іван Марків, який одержав псевдонім Чорна Хмара та Іван Бондаренко (відомий вільнокозацький отаман 1917-1919 рр.). Відділ нападав на продовольчі загони та представників Радянської влади. Наприкінці серпня він був розгромлений, а козаки і старшини розійшлися.

У вересні 1920 р. Олександрівськ був зайнятий "Руською армією" генерала П. Врангеля, який намагався загравати з українцями. За згодою білогвардійців був сформований Український повстанський Хортицький курінь на чолі з отаманом Чорною Хмарою (І. Марків). У 20-х числах вересня курінь намагався переправитися через Дніпро біля с. Біленького для партизанської боротьби у запіллі Червоної армії. Після невдалих боїв разом з білогвардійськими частинами він відступив до Криму разом з армією П. Врангеля був евакуйований до Стамбулу, а потім до Румунії. Частина вільних козаків з Олександрівська опинилася на еміграції у Румунії та Чехії.

Не зважаючи на поразку Другого Зимового походу та розгром багатьох повстанських загонів у 1921-1922 рр. повстанський рух не припинявся. Запорізькому письменнику П. Ребру вдалося відшукати документи, присвячені подіям у нашому краї у 1923 р. [51, с.31-43]. Згідно поданих документів радянської міліції, у травні-жовтні 1923 р. на території від Черкащини до Херсонщини і Мелітопольщини діяв загін вільних козаків ім. Т. Трисяла. Чисельність його складала від 20 до 80 осіб, озброєних стрілецькою зброєю та кулеметними тачанками. З боку Херсонщини біля с. Велика Лепетиха курінь переходив Дніпро на лівий берег і переховувався у Плавнях, нападаючи на радянські установи у Мелітопольській окрузі. Радянські документи свідчили про активну діяльність козаків. На боротьбу з ними були кинуті загони ГПУ, військові частини Червоної армії, міліція. За даними чекістів, його очолював якийсь Грищенко, котрий мав псевдонім Гонта або Завгородній. На нашу думку, Ларіон Завгородній не міг очолювати цей загін, бо загинув у Лук'янівській в'язниці під час повстання з іншими холоднороськими отаманами 14 лютого 1923 р. [52, с.141-144]. Псевдонім Гонта належав одному з махновських отаманів, який у 1920-1921 рр. діяв на Полтавщині. Справжнє його прізвище невідомо, тому неможливо з'ясувати, чи дійсно Грищенко був тим самим Гонтою? [53, с.256]. Як відомо, після розгрому та ліквідації основних сил Н. Махна частина його командирів почала діяти самостійно або ввійшла до складу партизанських формувань під прапорами УНР. У вересні-жовтні 1923 р. загін був розгромлений, а подальша доля отамана невідома. На наш погляд, ця сторінка визвольної боротьби нашого краю потребує подальшого дослідження.

Підсумовуючи зазначимо, що Вільне козацтво Олександрівського повіту брало активну участь в українському повстансько-партизанському русі. Передумовами які обумовили цю активність були історичні козацькі традиції, організаційна структура та сам характер Вільного козацтва. Національне та соціальне гноблення з боку більшовиків та білогвардійців спонукало до активної боротьби. Формування Вільного козацтва виробили своєрідну тактику та організацію партизанської боротьби, діяли вони під прапорами УНР. Боротьба Олександрівського Вільного козацтва завдала значних втрат ворогам та сприяла армії УНР у її боротьбі за незалежність України. У 1921-1923 рр. боротьба українських повстанців взагалі стала єдиною формою збройного спротиву українського народу. На наш погляд, ця сторінка історії потребує подальшого наукового дослідження.

Джерела та література

1. Ейдман Р., Какурін Н. Громадянська війна на Україні / Р. Ейдман., Н. Какурін. – Х., 1928. – 71 с.
2. Эйдман Р. К вопросу о борьбе с бандитизмом / Р. Эйдман // Армия и революция. – 1922. – №2/3. – С.62-67.
3. Козельський Б.В. Шлях Зрадництва і авантюри: Петлюрівське Повстанство / Б.В. Козельський. – Х. : Держвидав, 1927. – 148 с.
4. Дукельский С. ЧК на Украине / С. Дукельский. – Benson : CP, 1989. – 150 с.
5. Какурин Н.Е. Гражданская война 1918-1921 / Н.Е. Какурин, Н.И. Вацетис; под ред. А.С. Бубнова, С.С. Каменева, М.Н. Тухачевского и др. – Спб. : Полигон, 2002. – 672 с. – (Великие противостояния).
6. Октябрь в Екатеринославе. – Днепропетровск : Обл. изд., 1957. – 378 с.
7. Годы борьбы 1917-1927 гг. – Елисоветград, 1927. – 194 с.

8. Лантух. Червоні партизани в денікінському заплілі 1919 року / Лантух // Літопис революції. – 1930. – №2. – С.180-192.
9. Премыслер И. Разгром бандитизма на Украине (1921) / И. Премыслер // Военно-исторический журнал. – 1940. – №9. – С.34-44.
10. Супруненко М. Жовтень на Україні / М. Супруненко. – К. : Вид. Акад. наук УРСР, 1942. – 45 с.
11. Кулик І. Боротьба робітників і селян за встановлення і зміцнення Радянської влади на Україні (1917-1920 рр.) / І. Кулик. – К. : Укрполітвидав, 1947. – 32 с.
12. Супруненко Н.И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918-1920) / Н.И. Супруненко. – М. : Наука, 1966. – 455 с.; Супруненко М.І. Боротьба трудящих України проти денікінщини / М.І. Супруненко. – К. : Наукова думка, 1979. – 287 с.
13. Балковий П. Війна без флангів. Партизансько-повстанська боротьба українського народу проти білогвардійців та інтервентів у 1918-1920 рр. / П. Балковий. – К., 1966. – 303 с.
14. Міщенко С.О. Боротьба трудящих України проти білогвардійської армії Денікіна / С.О. Міщенко. – Ужгород, 1963. – 76 с.
15. Кучер О.О. Розгром збройної внутрішньої контрреволюції на Україні у 1921-1923 рр. / О.О. Кучер. – Х. : Вид-во Харк. ун-ту, 1971. – 171 с.
16. Винниченко В. Відродження нації / В. Винниченко. – К. – Відень, 1920. – Ч.І. – 348 с.; Ч.ІІ. – 328 с.; Ч.ІІІ. – 535 с.
17. Мазепа І.П. Україна в огні бурі революції 1917-1921 рр. / І.П. Мазепа. – Дніпропетровськ : Січ, 2001. – 415 с.
18. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917-1920 рр. / П. Христюк. – Прага, 1921. – Т.1. – 152 с.; Т.2. – 200 с.
19. Капустянський М. Похід Українських Армій на Київ-Одесу в 1919 році: Короткий воєнно-історичний огляд / М. Капустянський. – Кн. 2, Ч.ІІІ. – 2-ге вид. – Мюнхен : в-во Хвильового, 1946. – 200 с.
20. Удовиченко О.І. Україна у війні за державність: Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917-1921 / О.І. Удовиченко. – К. : Україна, 1995. – 206 с.
21. Середа М. Отаманщина / М. Середа // Літопис Червоної Калини. – 1929. – №3. – С.22-24; 1930. – №1. – С.10-12; №2. – С.6-7; №3. – С.15-17; №4. – С.12-14; №5. – С.12-14; №6. – С.17-20; №7. – С.21-25; №8. – С.14-16; №9. – С.15-17; №10. – С.11-13; №11. – С.18-20.
22. Вишнівський О. Повстанський рух і отаманія / О. Вишнівський. – Детройт, 1973. – 109 с.
23. Кульчицький Ю. Шаблі з плугів: Український повстанський рух у визвольних змаганнях / Ю. Кульчицький. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2000. – 260 с.
24. Кульчицький Ю. Повстанський рух 1918-1926 рр. / Ю. Кульчицький // У пошуках історичної правди. Збірник на пошану Миколи Чубатого 1889-1975. – Нью-Йорк-Париж-Сідней-Торонто, 1987. – 548 с. – С.419-435.
25. Ганжа О.І. Селянський рух на Україні при переході до НЕПУ: Бандитизм чи повстанство? / О.І. Ганжа // Проблеми історії України: Факти. Судження. Пошуки. – 1992. – Вип.2. – 104 с. – С.30-35.
26. Історія українського селянства: нариси: В 2 т. / [від. ред. В.А. Смолій ; НАН України, Інститут історії України. – К. : Наукова думка, 2006. – Т.2. – 652 с. – С.7-20.
27. Захарченко П. Селянська війна в Україні: рік 1918 / П. Захарченко. – К., 1997. – 188 с.
28. Захарченко П.П., Земзюліна Н.І., Нестеров О.В. У поході за волею (селянсько-повстанський рух на Правобережній Україні у 1919 році) / П.П. Захарченко. – К. : ЗАТ «Нічлава», 2000. – 175 с.
29. Захарченко П. Вільне Козацтво у 1917-1918 рр. / П. Захарченко // Історія України. – 1998. – №21. – С.1-2.
30. Захарченко П. Звенигородсько-Таращанське повстання на Київщині у 1918 році: погляд із сьогодення / П. Захарченко // Історія України. – 1998. – №7. – С.4-5.
31. Ісаков П.М. Селянський повстанський антикомуністичний рух на Лівобережній Україні (березень 1919 – листопад 1921 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Ісаков Павло Миколайович. – К., 2001. – 250 с.
32. Красносілецький Д.П. Антибільшовицький рух селян в правобережній частині УСРР у 1920-1924 роках: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Красносілецький Денис Павлович. – Чернівці, 2007. – 244 с.
33. Лисенко А.А. Отаманські формування на Лівобережній Україні в другій половині 1918-1919 рр.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Лисенко Андрій Андрійович. – К., 2002. – 233 с.
34. Нестеров О.В. Селянський повстанський рух на Правобережній Україні (1919 р.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Нестеров Олександр Васильович. – К., 2001. – 188 с.
35. Стегній П.А. Селянські повстання в Правобережній частині УСРР у 1921-1923 рр. (на матеріалах петлюрівського руху): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Стегній Павло Анатолійович. – Кременчук, 2000. – 230 с.
36. Горбуров Є.Г. Повстансько-партизанський рух на Півдні України в 1917-1944 рр. / Є.Г. Горбуров. – Херсон : ОЛДІ-плюс, 2003. – 340 с.
37. Котляр Ю.В. Повстанство. Селянський рух на Півдні України (1917-1925) / Ю.В. Котляр. – Миколаїв – Одеса : «ТОВ Від», 2003. – 194 с.
38. Котляр Ю.В. Повстанський рух селян Півдня України. Висунська і Баштанська республіки (1919-1920 рр.) / Ю.В. Котляр. – Миколаїв : ПП «Спрінт-прінт», 2000. – 118 с.
39. Боган С.М. Повстанський рух в Одеській губернії у 1920-1923 рр.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Боган Сергій Михайлович. – О., 2004. – 220 с.
40. Лободаєв В.М. Українське Вільне козацтво (1917-1918 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Лободаєв Володимир Миколайович. – К., 2001. – 216 с.
41. Лободаєв В.М. Революційна стихія. Вільнокозацький рух в Україні 1917-1918 рр.: Наукове видання / В.М. Лободаєв. – Київ : Темпора, 2010. – 672 с.
42. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). – Ф.1429 – Оп.1. – Спр.35. – Арк.61-66зв.

43. Гордієнко Г. Отаман Йосип Гладкий / Г. Гордієнко // Українське козацтво. – 1975. – №1. – С.19-21.
44. Гордієнко Г.М. Під щитом Марса / Г.М. Гордієнко. – Філадельфія, 1976. – Т.1. – 368 с.
45. Гордієнко Г. Хто визволив Олександрівськ в 1918 р. / Г. Гордієнко // Українське козацтво. – 1974. – №2. – С.38-40.
46. Заклинський М. Наступ УСС-ів на Олександрівськ 1918 р. / М. Заклинський // Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1932 р. – Львів, 1931. – С.46-50.
47. Франко П. Бій в Олександрівську / П. Франко // Літопис Червоної Калини. – 1939. – №7. – С.17-18.
48. Коваль Р.М. Багряні жнива Української революції: Воєнно-історичні нариси / Р.М. Коваль. – К. : Укр. письменник, 2005. – 398 с.
49. ЦДАВО України.– Ф.3795. – Оп.5. – Спр.78. – Арк.254-261зв.
50. Наша справа. – 1918. – 26 листопада.
51. Ребро П.П. Коли плаче камінь: публіцистичні статті, нариси, інтерв'ю / Петро Ребро; науково-ред. підрозділ з підготовки та вип. серії книг «Реабілітовані історією» (Запорізька область). – Запоріжжя : офіс-маркет, 2010. – 132 с.
52. Коваль Р.М. Повернення отаманів Гайдамацького краю / Роман Коваль. – К. : Докор, 2001. – 288 с.
53. Савченко В. Атамани казачього войска / Виктор Савченко. – М. : Яуза, Эксмо, 2006. – 416 с. – (Казачья слава).

Бондаренко В. Г. Вольное казачество Александровска в повстанческо-партизанском движении (1917-1923 гг.)

В статье исследуются предпосылки и причины участия вольноказачьих формирований Александровского уезда в повстанческо-партизанском движении. Анализируется тактика повстанцев, их лозунги и политическая ориентация. Выясняется роль субъективного фактора в организации деятельности вольноказачьих формирований во время партизанской борьбы. Обобщаются имеющийся фактический материал об участии казаков и старшин в разнообразных восстаниях в 1917-1923 гг. Источниковедческой базой статьи стали архивные документы, мемуары, периодическая печать того времени.

Ключевые слова: Вольное казачество, Александровский уезд, повстанческо-партизанское движение, восстание Директории, юг Украины.

Bondarenko V. G. Free Cossacks Alexander in mutiny-partisan movement (1917-1923)

This article investigates the background and reasons for participation vilnokozatskyh units in Alexander County mutiny-partisan movement. Analyzes the tactics of insurgents, their slogans and political orientation. It turns out the place of the subjective factor in the organization of vilnokozatskyh formations during the guerrilla struggle. Summarizes the available facts on the participation of the Cossacks and officers in various uprisings in 1917-1923 he was the spring base articles are archival documents, memoirs, periodical press of the time.

Key words: Free Cossacks, Alexander County, mutiny-guerrilla war, insurrection directory, South of Ukraine.

УДК 94:330.341.424(477.64)“1920/1930”

О. О. Ігнатуша

МІСЦЕ ЗАПОРІЗЬКОГО ІНДУСТРІАЛЬНОГО КОМПЛЕКСУ В БІЛЬШОВИЦЬКІЙ ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЇ 20–30–Х РР. ХХ СТ.

Автор простежив залежність індустріального будівництва в районі м. Запоріжжя у 20–30-х рр. ХХ ст. від партійно-державних планів розвитку країни. Проаналізовано значення об'єктів Запорізького комплексу для радянської економіки. Розкрито зміст соціальних проблем, пов'язаних із його створенням.

Ключові слова: індустріалізація, Запорізький індустріальний комплекс, державна політика, Дніпробуд, Дніпрокомбінат, соціальна сфера.

У 20–30-х роках ХХ ст. в районі міста Запоріжжя відбувалося масштабне промислове будівництво. Споруджувався індустріальний комплекс, який пізніше отримав назву Запорізького. До його складу входили Дніпровська гідроелектростанція (ДГЕС), металургійний комбінат “Запоріжсталь”, Дніпровський алюмінієвий комбінат, Коксохімічний комбінат, низка інших заводів, що мали спільну енергетичну основу та тісно пов'язані виробничі цикли.

Цей комплекс суттєво і на багато десятиліть змінив роль Запорізького регіону в економічному житті країни, водночас актуалізував соціальні проблеми, пов'язані із забезпеченням його виробничими ресурсами. У час його будівництва громадськість підкреслювала „вирішальне значення“ комплексу “у створенні металургійної бази радянського машино-автобудування і в усуненні існуючої до цього часу залежності СРСР від капіталістичної промисловості високосортних сталей і алюмінію” [1, с.12]. У подібних оцінках віддзеркалювалося величезне економічне і політичне значення майбутнього індустріального мегаполісу.

Історіографія Запорізького індустріального комплексу налічує чимало праць, присвячених історії окремих його промислових об'єктів: Дніпрогесу [2; 3; 4; 5], заводів „Запоріжсталь“ [6], „Дніпроспецсталь“ [7] та ін. Здебільшого ці праці були випущені з нагоди ювілеїв підприємств і літописно розповідали про етапи звершень їхніх трудових колективів.